

JAN PATOČKA

Úvod do fenomenologické filosofie
PRAHA 1993

Ze záznamů přednášek proslovených ve školním roce 1969-70 na
filosofické fakultě Univerzity Karlovy sestavil Jiří Polívka.

II.

Vraťme se na chvíli k principu všech principů. Formulace tohoto principu je v Ideen I: "Každý originárně dávající názor je posledním pramenem ospravedlňujícím poznání. Vše, co se v názoru dává v originále, takřka v tělesné přítomnosti, musí být vzato tak, jak se to dává, a jen v mezích, v nichž se to dává."¹ Originární názor je posledním pramenem poznání. Danost musí být v originále. To, co je dáno, musí být skutečně přítomno, ne v zastoupení. Takový názor je nade všechny argumenty, nade všechno nepřímé dokazování. Pramenem každého dokazování musí být nakonec přece jen takový názor.

Sama formulace jistě není vzorem jasnosti. Máme-li princip pochopit, musíme různé termíny v něm vystupující podrobit rozboru. V dnešním výkladu ukážeme, že Husserl nám tento princip odkázal jako problém, jako jeden z ústředních problémů fenomenologie.

Především názor, a to originárně dávající názor. Posledně jsme řekli, že to zní empiristicky, vezme-li se názor jako bezprostřední danost, která nic nepředpokládá před sebou ani za sebou.

Podobný princip nalézáme u Huma při rozboru složených idejí: představy vytvořené na základě syntetických vazeb - které koneckonců vedou zpátky k asociačním zákonům - jsou uváděny v pochybnost, pokud jde o jejich objektivní nosnost, platnost. Hume říká, že každou složenou ideu - neoriginární vědomí, odvozené z nějakého vněmu - musíme vázat zpátky k původnímu vněmu, z něhož povstává, chceme-li sledovat její objektivní platnost. Tento princip má smysl břitvy: všechno převádí na sensations (atomární data). Všecko syntetické v naší zkušenosti je subjektivní přídavek k empirickému. Jeho objektivní platnost zůstává problémem, není objektivně zaručena.

Princip všech principů nelze interpretovat jako Humovu břitvu. Ukázali jsme to na rozboru Husserlova pokusu o rozšíření pojmu názoru na oblast kategoriální, na oblast univerzálií. Zde se Husserl snaží dopídit rovněž něčeho jako originarity, původní danosti. Husserl ve svém pojetí principu není původně v oblasti smyslové. Nelze říci, že běží o rozšíření principu intuice, původního názoru ze smyslové oblasti na jinou, neboť Husserl už ve svém východisku je jinde než ve smyslové oblasti.

¹ E. Husserl, Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch. Husserliana III/1, Den Haag, Martinus Nijhoff 1976, str. 43.

Ten princip totiž netkví původně ve vnímání. Husserlův princip již původně tkví v oblasti logické, v oblasti významu, v oblasti smysluplného jazyka. Tam jsou jeho kořeny. K tomu, abychom mohli mluvit, aby jazyk v lidském smyslu fungoval, jsou třeba jisté základní struktury. Formulovat je znamená formulovat triviality, ale takové, které přehlízíme. V trivialitách, které přehlízíme, se skrývají věci důležité. Přehlízíme je proto, že nám to připadá příliš samozřejmé, průhledné, banální, a tím je to ztajeno. Reflexe na tyto triviality může vést do oblastí, které již nejsou triviální.

Má-li mluvení, sdělování mít smysl, musí být v různých našich myšlenkových zkušenostech obsaženo totéž. Nejen analogické, podobné mnohé, nýbrž totéž. Totéž - v rozmanitých aktech mínění. Dále: musíme moci myslet, mýnit totéž, ať předmět, kterého se mínění týká, je nebo není dán, přítomen, znázorněn. Tedy v různých způsobech danosti mýnit totéž. Totéž v různých způsobech danosti.

Proto k těm samozřejmostem, ze kterých musí teorie jazyka vycházet, patří tato trojice:

1) Akty mínění, které se mohou opakovat a v nichž je míněno totéž.

2) Význam - jednotka, která se sama sebou nerozmnožuje tím, že je přítomna v různých aktech mínění.

3) Předmět, kterého se mínění týče, jenž může a nemusí být dán. Originární danost není pouhé mínění, nýbrž míněný předmět sám, přítomný ve zkušenosti. Zkušenost, jež ho dává, je zatažena do této základní struktury, která je strukturou logickou, strukturou logu, strukturou smysluplné řeči.

Například: "Dnes je pěkné počasí." - Této větě každý rozumí. Ale to neznamená, že tato věta je také v tom, co obsahuje, označuje, už splněna. Není tomu tak, vidíme po pohledu z okna. Tento druhý akt se jistým způsobem vztahuje k předcházejícímu: buď se kryje, nebo nekryje. Vyslovená věta, to je akt mínění. Mínění se může s míněným krýt, nebo ne.

To je struktura, která v naší běžné zkušenosti o jazyce není tematická, kterou ignorujeme. Jazykem, touto strukturou procházíme přímo k předmětu, ten nás jedině zajímá. Je to složitá struktura: prázdné mínění, vyplňující se mínění, v tom hraje úlohu naše subjektivní aktivita - ve vztahování se k mínění a k předmětu, k předmětnému světu, vyplňování mínění. Například mluvení spočívá v tom, že se pohybujeme v poukazech jazyka, ale ne v čistém jazyce, nýbrž v tom, k čemu se jazyk vztahuje. Oblast jazykového smyslu vtahuje do sebe to, co je schopno jazykové pretenze splnit nebo je zklamávat. To vše je ve vzájemném vztahu.

To znamená, že když Husserl hovoří o originární danosti, míní tím danost vyplňující originálním způsobem určitou intenci, mínění: pohybuje se již předem v oblasti logu, nikoli v Humově oblasti senzuálních dat. Husserl jde z této oblasti dál, vidí, že naše zkušenost vůbec má ráz aktivity nějakým způsobem mínící. Ne každý akt naší zkušenosti je logický akt, akt jazykového smyslu a k němu se vážícího vyplnění nebo zklamání. Žádná naše živá

zkušenost není atomická, nýbrž vždy poukazující na další a další zkušenosti a vážící je k sobě. Neexistuje atomická zkušenost.

Vezměme například vněm. Nemluvme o jazyce, ale o elementárnější oblasti, na kterou se jazyk jistým způsobem napojuje, předpokládá ji, totiž předpokládá vyplňování a zklamávání. A to je již na této elementárnější úrovni. Například koberec, anticipace jeho vzoru pokračujícího pod skříní, to je příklad analogické struktury existující v našem vněmovém životě ustavičně. Vněmový život je budován zvláštním syntetickým způsobem. Jeho jednotlivé momenty odkazují k celkům, které se nám ve vněmu ukazují. Má tedy strukturu vyplňování a zklamávání. Každá anticipace se může vyplnit, nebo nevyplnit.

Jazyková struktura nás vedla k odhalení určité obecné zkušenostní struktury, která je syntetickou strukturou zvláštního typu, kde je protiklad intence a naplnění, syntetického spojování.

Syntetická struktura zvláštního typu - to již nejsou banality. To je v eklatantním rozporu s empirickým senzualismem, který se snaží v našem prožívání dojít k co možná posledním datům, k tomu, co je jednoduše dáno jako bezprostřední přítomnost, k čemu se nedá nic dalšího dodat. To jsou základní atomy, stavební kameny pro další skladby. Husserl tvrdí: smyslový vněm jako takový je to, co dává

fyzickou věc samu, v její přítomnosti. Jako takový je pramenem ospravedlňujícím poznání. Musíme dané vzít, jak je dáno, a nepřekročit dané. Například smyslový názor nedává impressions, jak se domnívají britští empiristé, nýbrž dává věci. To je danost v originále.

Řekli jsme, že protiklad mezi intencí a vyplněním, tato základní struktura mínění a poukazů, které mínění vyplňují nebo zklamávají, je široká zkušenostní struktura, neomezující se na smyslovou oblast. Tato struktura se vztahuje také na kategoriální oblast, na oblast soudu, logického usuzování, logických struktur vůbec. To vychází z této struktury intence a vyplnění. Zde je ovšem velké nebezpečí konfúze. Husserl se pokouší udržet termín "názor" i pro tyto oblasti. Míjí tím vyplnění.

Termín "názor" je zatížen empiristickým nárokem bezprostřední atomické danosti. Vyplnění v kategoriální oblasti však nemá tento ráz. Je vázáno na kategoriální akty, syntézy výslovně provedené, v nichž se dostavuje něco takového jako vyplnění. Ale tyto syntetické aktivity odehrávající se v soudech, v eidetickém názoru, v němž si variačním pochodem uvědomujeme význam určitého pojmu tak, abychom si ten pojem v identitě jeho základních neempirických rysů zpřítomnili - to jsou aktivity ne bezprostřední, nýbrž skládající, syntetické, a zde je podklad pro vyplnění. Aktivita zpočátku přesahuje jeden člen a za určitých podmínek se intence tohoto přesahování může splnit. Ale to není tón a¹, když jej máme před sebou a jen se smyslově otevřeme a tón přijmeme.

Znamená Husserlův princip svým zdůrazněním názoru skutečně analogon empirismu? Že by Husserl tvrdil, že v oblasti idejí, myšlenkových útvarů, máme

před sebou stejnou bezprostřední intuici, jakou postulují empiristé pro smyslovou oblast? Ne-li, proč zdůrazňuje termín "názor", "originární danost"? Proč mluví řečí derivovanou z empirismu?

Husserl i v oblasti smyslové mluví proti empirismu. Něco jako atomická data, to je pouhá konstrukce. Ačkoli vlastní Husserlova teorie vněmu je pouhou teorií, její základní intence je protiempiristická. V každém vněmu je to, co je bezprostředně dáno, vždy už zároveň překročeno. V každé naší zkušenosti je to tak, že jsme původně zaměřeni na věc, ta nám připadá bezprostředně daná, jako by stačilo, abychom se otevřeli a přijali předmět. Ale právě proto, že tomu tak není, že Husserl není senzualista, proto je třeba onoho principu, je třeba interpretace zkušenosti. Zjednat si terén, kde se mi zkušenost ukáže, čím je, abych ji mohl kontrolovat, zachytit, analyzovat, strukturálně fixovat různé její komponenty danostní a nedanostní, překročení atd. O toto běží.

Zachycení zkušenosti je jedna z význačných oblastí, v nichž se ukazuje důležitost principu právě v poměru k rozboru zkušenosti. Rozbor naší zkušenosti se odehrává v reflexi. Ale reflexe není podle Husserla akt jako Lockova "reflection", tj. akt vnitřní "sensation". Není zachycením určitého aktuálního momentu v jeho aktualitě, nýbrž má své nezbytné struktury. Tam, kde by byla reflexe chápána jako pouhé zachycení aktuality v její aktualitě, živé přítomnosti, tam by se došlo ke skeptickým konsekvencím.

Viz některé moderní psychology uvažující o možnosti zachycení svého vnitřního duševního života. Husserl cituje takového psychologa: Sotva můžeme tvořit hypotézy, jak dochází k zachycení bezprostředního prožívání. Bezprostřední prožívání není vědění ani předmět vědění. Není možno nahlédnout, jak přijde referát o prožívání prožívání na papír. Nicméně sebepozorování je faktem. Můžeme mít různý názor na toto prožívání sebe sama, na vědomé, sebezachycení sebezachycení. Běží též o výsledky sebepozorování, a to je opět pohlížející nazírání, vědění o prožitcích, které jsme již měli. Jak máme stanovit stavy, o kterých nelze mít vědění, které jsou pouze stavy vědomí, jež prožívá každý, jenže o tom neví? A kdyby o tom mohl vědět, odkud nebo jak ví, že prožívání je takové, jak si to o sobě myslí? Z čí hlavy smí fenomenologie vyskočit do života? Při vědění o prožívání nelze stanovit, že prožívání je skutečně takové, jaké je vědění o prožívání. Chtělo by to nové experimentální metody, ale on doufá, že experimentální psychologie bude opatrnější, protože jí chybí horlivost zakladatele fenomenologie.

Husserl na to odpovídá. Především se snaží ukázat, že fenomenologie z podstatných důvodů - protože věc to žádá - musí klást výroky nejen o tom, co se bezprostředně prožívá v reflexi, nýbrž musí mluvit také o tom, co není bezprostředně v reflexi přítomno, protože s tím, co je přítomno, souvisí podstatně mnoho nepřítomného.

V reflexi na prožívání nelze izolovat přítomný okamžik - bezprostředně - od toho, co je v něm dědictvím minulosti. Retencionalita a protencionalita patří nezbytně k živé přítomnosti. Hovořím-li o živé přítomnosti, kladu eo ipso tyto

neaktuální komponenty.

Snad fenomenologovi nepřísluší, aby konstatoval nějaké faktické prožitky, aby se zabýval reální situací a daností prožitků, jež chce analyzovat, aby zajišťoval tuto danost. Prožitky té a té reální osoby - pokud nedělá fenomenologii té osoby - ho nesmí zajímat. Přesto, že od toho abstrahuje, že ho to nezajímá, přesto může analyzovat akt pochybnosti, vzpomínky jako takové, najde v reflexi jeho podstatnou strukturu, nejen jeho přítomnost, ale podstatnou souvislost s ostatním duševním životem, do něhož je akt vždy zapuštěn.

Takové omezení na čistou skutečnost, absolutní realitu prožívání, které samo o sobě neví, které není věděním, ale soustředěním určitého životního okamžiku do sebe, taková koncepce, která by život dělala slepým vůči sobě samotnému, patří pod pojem pravého skepticismu, neboť předpokládá to, co popírá. Hovořit o svém vědomí, vlastním životě, předpokládá vědět o jeho podstatných strukturách užívat určitých titulů. I skepse používá určitých struktur, které bere z reflexe, považované za poslední pramen vědění.

Husserlovo základní heslo zní: K věcem samým! Zpět ke zkušenosti! Toto heslo precizuje Husserl v principu všech principů. Ten tkví v oblasti logu, ale nikoliv v oblasti pouhých logických významů, nýbrž v oblasti dynamiky logu, kde se věci ukazují, kde se věci stávají fenomény v různém stupni. To je oblast fenomenologie.

Co je tedy ta věc filosofie? Co jsou věci samé, k nimž se má jít zpátky? To jsou věci právě v této zvláštní oblasti, kde je reflexí možno najít strukturu zkušenosti o tom, jak se věci objevují. Jak se věci objevují, lze prozkoumat nikoli v nahodilé fakticitě jejich výskytu, ale v základních strukturách, které předem umožnily, aby se objevovaly věci, předměty určitého druhu, aby se v syntetických aktech dávaly univerzální struktury, pravdy, aby se svět objevoval ve své zákonité stavbě. To je možno prostudovat předem, o tom je Husserl přesvědčen. To je věc filosofie.

Je-li tomu tak, patří-li k věci filosofie nejen data, nýbrž hlubší struktury, které umožňují jejich zařazení, zpracování a osmyslení, patří-li k věci filosofie to syntetické, zprostředkující, kde se zastaví ten princip? Proč je tolik kladen důraz na zakoušení v plném smyslu, na názor, originární danost? Není tu zbytek empirismu? Není tu zbytek sugesce z přírodovědného ideálu konstrukce z jednoduchých prvků, které se konstatují a které jsou zde, nepochybné ve své přítomnosti? Ale vždyť v tom je svéráz fenomenologie. Ona chce být novou filosofií, protože není z konstruování, z pouhé analytiky problémů, nýbrž z názoru. V tomto názoru má svou věcnou stránku, nepostradatelnou, to z ní činí obsahovou nauku, a ne jen reflexi o poznacích jiných věd či obyčejného života. Podle Husserla chce filosofie vytěžit z oblasti názoru to, co jiný přístup nemůže. To je důvod, proč byla eidetická intuice s nadšením přijata.

Když nyní vidíme, že domnělá revoluce nebyla tak revoluční, že jen obnovuje, prohlubuje a upřesňuje to, co se vždy vědělo - že v syntetických aktech je vlastní doména našeho myšlení, vědomí, na rozdíl od pouhé danosti -,

co z té revoluce zbývá?

Zde Husserl svým žákům odkázal velikou otázkou. Jsou možné různé interpretace této obtíže Husserlovy fenomenologie. Jedna z interpretací, která chce jít radikálně až do konce, je tato: Skutečně, Husserlova fenomenologie není empirismus, nýbrž její důraz na LÓGOS, vše do sebe pojímající, kterému není nic cizí, musí jít, a ve skutečnosti jde, až do samého konce, k pojetí, podle kterého věci

filosofie je duch, který ví o sobě jako o veškerenstvu všeho, co jest. Věc filosofie - to, co je pramenem originárního názoru, co tento názor nakonec originárně nazírá a co jej umožňuje - to je duch sebe sama chápající.

To je spekulativní koncepce taková, jako je Hegelova. Princip všech principů ve skutečnosti znamená absolutní subjekt sebe sama chápající a rozvíjející před svým duchovním zrakem celou svou zkušenost. Předpoklad toho je, že nikoli intuice ve smyslu zkoumání jednotlivých daností, nýbrž sledování základních zprostředkování - která tvoří bytostné klouby naší zkušenosti - by se muselo stát předmětem naší zkušenosti. Také spekulativní princip by musel být dán intuitivně, být vyplněním duchovní intence, kterou tento systém naznačuje. Totiž že ve své naivní bezprostřední zkušenosti překračujeme a zapomínáme na to, co ji umožňuje. V ní je věc filosofie zapomenuta. Jde nám v ní o stoly, atomy, geometrické vztahy. Věci pro nás platí jako hotové věci, o jejichž způsobu danosti a přístupu k nim nereflktujeme. Jsou prostě zde, uvažujeme jen o jejich vnitřních vztazích, reálních nebo ideálních. Filosofie pak není nic jiného než vytržení naší mysli, duchovního života, ducha z této zapomenutosti.

Duchovní život je té povahy, že sobě samotnému původně uniká. Filosofování spočívá v tom, že tuto zapomenutost se snaží zrušit. Jinak se dá říci: ve zkušenosti je duch sobě samotnému odcizen. Úloha filosofie je: dohonit a zrušit toto odcizení.

Toto vše jsou spekulativní koncepty. Husserl tento spekulativní koncept ustavičně předpokládá, ale protože mu běží o metodický postup, aby filosofii udělal přísnou vědou, která je vědou v každém jednotlivém aktu, každý článek argumentace činí bezprostředně přístupným, proto tento svůj spekulativní základ ustavičně zamlčuje a zrušuje, snaží se ho rozmělnit v jednotlivých zkoumáních takřka empirických. Přitom přichází na určitá místa, kde se spekulativní situace stává akutní, a tu se Husserlova filosofie snaží vyhnout té dialektice, která tam na ni čeká.

Spekulativní koncept, který se sám k sobě nepřiznává, travestuje se v empirickou doktrínu, která ve smyslu principu všech principů chce naši zkušenost přivést na každém místě k originární danosti a v tom imituje empirismus.

Jedním z takových míst je vztah mezi univerzále a faktem. Každá věc je případem univerzále. Tento člověk zde je případem univerzále "člověk", a to je eidetická singularita, nejnižší druh, pod nímž již není žádný další, nižší, ale jen

jeho realizace. Budu-li o tomto zde uvažovat jen jako o případě univerzále, budu toto zde pouze zařazovat do stupnice univerzálií, která směřuje od tohoto zde až k nejvyššímu rodu. Ale toto zde není jen případem univerzále, nýbrž zároveň je to fakt, a jakožto fakt je syntézou univerzále a toho faktu. Je to případ, kdy univerzále je zároveň něčím jiným než univerzále. Takových situací je v rámci tohoto konceptu celá řada.

Existuje jiná interpretace, zásadně jiná, ale která v jádře také vychází z těchto obtíží Husserlovy fenomenologie a snaží se postihnout tyto dvě stránky: na jedné straně, že věci filosofie nejsou pouhé skutečnosti, nýbrž danost v rámci podmínek možnosti té danosti, a na druhé straně Husserlova specifická metoda reflexe a převod na originární danost, evidenci.

Tato druhá teorie říká: Fenomény, o kterých jedná filosofie, jsou konečné historické fenomény, neboť je historickým faktem, když něco samozřejmého, konečného ztrácí samozřejmost. Například samozřejmé, přehlédnuté předpoklady řeči. Ony reflexí ztratí ráz samozřejmosti, vynořují se jako něco, co jsme dosud neviděli. Triviality - v okamžiku, když na ně fenomenolog začne reflektovat, - ztrácejí ráz samozřejmosti (objevují se také možnosti, které jsme dosud neviděli). Je třeba kontroly všech metafyzických pozic, a to i ve vědách, které své pojmy považují za skutečnosti, které se považují za hotové.

Nárok fenomenologie se zakládá na tom, že životní postoje dogmatické každodennosti a vědy se mohou stát jejím tématem. Co platí pro vědy a předvědecký život, platí i pro filosofii a fenomenologii samotnou. Není absolutní vědou. Filosofie také nestanovuje věčné pravdy, každé její tvrzení je schopno revize. Také předpoklady podléhají kontrole vědění. Také se fenomenalizují. Také se transcendentálně redukují. Je nutný reflexivní a regresivní postup, neboť ve fenomenologickém vědomí se ty samozřejmosti ukazují a kritickou redukcí rozplývají. Odhalení skrytých předpokladů, jejich kritika, eventuálně relativizace, omezení, likvidace - to je nekonečný proces.

To je smysl fenomenologie. Fenomenologie nemůže být metafyzikou, ale kritikou všech metafyzik, všech fixujících se soustav. Tato interpretace má něco společného s tou první. Opět vytrhování ducha z jeho zapomenutosti, samozřejmosti. Připomínání pozic dosud nereflektovaných. Tato interpretace, přestože se zdá radikálně odlišná od té první, liší se jen tím, že spekulativní moment zde není momentem do sebe se uzavírajícího teleologického systému ducha.